

Ольга Барвінок

ФУНКЦІОНУВАННЯ СТАНОВИХ ІНСТИТУЦІЙ ДВОРЯНСТВА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглянуто питання функціонування станових інституцій дворянства Південно-Західного краю після Січневого повстання 1863–1864 рр. Політико-правова реальність Російської імперії на рубежі ХІХ — поч. ХХ ст. призвела до того, що станові привілеї місцевого шляхетства / дворянства опинилися в неоднозначному становищі. Дворянство було вимушене враховувати нові порядки самодержавної влади, але при цьому статус дворянської опіки залишався незмінним.

Ключові слова: Російська імперія, південно-західні губернії, шляхта, дворянство, дворянські вибори, предводителі дворянства, дворянські опіки.

Остання третина ХІХ — початок ХХ ст. стала для дворянства Південно-Західного краю справжнім випробуванням на стійкість у вимірі загальноімперському і корпоративному. Самодержавна влада, запобігаючи виступам місцевого дворянства, змінила вектор політики в русло обмежень їхніх прав. Укази, які видавалися у цей період, забороняли, зокрема, проведення дворянських зібрань і виборів у південно-західних губерніях. Станові привілеї місцевого шляхетства / дворянства опинилися в неоднозначному становищі.

Дореволюційні дослідники історії привілеюваного стану Російської імперії основну увагу приділяли майновому та правовому становищу дворянства як головної соціальної опори самодержавства. Науковці вивчали зміни законодавства, які впливали на взаємозв'язки верховної влади і місцевого дворянства¹. Складну соціальну структуру дворянського стану та функціонування органів станового самоврядування у період політичної кризи кінця ХІХ — поч. ХХ ст. досліджували історики радянського часу, критикуючи мало-ефективність царського режиму та внутрішню політику уряду взагалі, намагаючись знайти пояснення збільшеному адміністративному апарату та

ускладненню функцій місцевої влади². Питання особливостей управління окраїнних губерній розглядається у працях сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків, які без ідеологічних упреждень, на основі статистично-аналітичного підходу вивчають проблеми шляхетсько-дворянського стану інкорпорованих Російською імперією земель у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному аспектах³.

Метою статті є спроба виділити питання відновлення функціонування корпоративних інституцій дворянства у Південно-Західному краї на межі ХІХ–ХХ ст. Вивчення процесу чергового

² Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. [Текст] / Ю.Б. Соловьев. — Л., 1981. — 256 с.; Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. — М., 1979; его же. Институт предводителей дворянства // История СССР. — 1978. — № 3. — С. 32–36; его же. Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.) // История СССР. — 1971. — № 5. — С. 56–81; Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. — М., 1978.

³ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер. — М., 2004; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К., 1998; Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (ХІХ — начало ХХ в.) / В.С. Дякин. — СПб., 1998; Западные окраины Российской империи / научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. — М., 2006; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / А.И. Миллер. — СПб., 2000; Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. Шандра. — К., 1998; її ж. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. — К., 2005.

¹ Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886 // Сочинения. — СПб., 1900. — Т. 3; Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. — Лейпциг, 1895; Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С.М. Середонин. — СПб., 1902. — Т. 3, ч.1; Вуич Н.И. К столетию Комитета министров 1802–1902 / Н.И. Вуич. — СПб., 1902; Плансон А.А. О дворянстве в России / А.А. Плансон. — СПб., 1893.

обмеження привілеїв місцевого дворянства після Січневого повстання, а саме: виборів дворянства та діяльності на рівні губерній інших станових корпоративних організацій, які виступали представництвом самодержавної влади в регіоні, — є завданнями статті.

Південно-Західний край був специфічним регіоном Російської губернії за етнічним складом населення. Число представників дворянства польського походження переважало над російськими. Повстання 1863–1864 рр. не пройшло безслідно для привілейованого стану Царства Польського та західних губерній у правовому, економічному та культурному аспектах. Скорочення кількості місцевих дворян польського походження, які забезпечували діяльність органів державного управління та станового самоврядування в регіоні, відчутно призупинилось завдяки лояльності у стосунках з місцевою елітою уряду Олександра II на кінець 1860-х років. Так, у 1861 р. польська знать у західних губерніях складала понад 60 %, а 1867 р. — до 47 % від усього привілейованого стану⁴.

Державний апарат повинен був обслуговувати інтереси самодержавства в регіонах Імперії, тому кількість російських чиновників на посадах у губернських та повітових органах влади після 1861 р. почала збільшуватись. Дворян-поляків поступово витіснили з владних структур на Правобережжі. На окремі виборні дворянським зібранням державні та станові посади призначали російських офіцерів. Кількість чиновників та службовців польського походження в місцевій адміністрації правобережних губерній становила на кінець 1862 р. близько 2 тис.⁵ І. Аксаков стверджує, що в 60-х роках XIX ст. поляків-чиновників у правобережних губерніях налічувалося до 1,5 тис. осіб. Це були переважно мирові посередники, станові пристави, дрібні чиновники⁶. О. Міллер подає кількість у 1,5 тис. осіб⁷.

Регіональна російська адміністрація послідовно усувала місцевих дворян-поляків від державної служби. Унаслідок розпорядження Другого Західного комітету (1862–1864) навесні 1864 р. у західних губерніях розпочався процес масових звільнень із громадських та державних посад дворян-поляків (римо-католиків) та одружених з особами польського походження⁸.

Благонадійність кандидатів на посади з місцевої шляхти у російської самодержавної влади була

під сумнівом, тому в південно-західних губерніях дозволялося призначати голів мирових з'їздів на раніше виборні посади повітових предводителів⁹. Так само й до складу дворянських опік у разі недостатньої кількості дворян-землевласників непольського походження генерал-губернатори західних губерній могли повноправно призначати потрібних чиновників¹⁰.

Збільшення російського впливу на Правобережжі продовжувало здійснюватись також завдяки пільгам та привілеям, які надавались місцевим чиновникам, котрі безперешкодно могли ставати поміщиками. Це було закріплено указом від 1863 р. «Про збільшення утримання мирових посередників у губерніях західного краю, які призначалися не з місцевих дворян-поміщиків»¹¹. Російським чиновникам відомства Міністерства внутрішніх справ на 50 % підвищувалося жалування та матеріальна винагорода від 1864 р.¹² Генерал-губернатор О. Безак у своєму звіті за 1866–1867 рр. висловив побажання про те, щоб пільги місцевим російським чиновникам збільшити до такого рівня, як у Царстві Польському¹³.

У звіті київського генерал-губернатора за 1866–1867 рр. зазначено, що близько 500 чиновників-поляків залишилося не на головних губернських посадах. Це означало, що заміна польських дворян російськими проходила успішно¹⁴. Лише через кілька років, із 1876 р., при призначенні на державну службу дворяни польського походження визнавались рівними з російськими. Така поступка для перших була незначною з боку самодержавства, оскільки й надалі вони перебували в межах «Статуту про цивільну службу». Тобто тепер дворянин-поляк повинен був подати, як і раніше, докази свого шляхетного походження й свідчення від губернатора про благонадійність — своєрідний дозвіл для оформлення в чиновники¹⁵, оскільки польська етнічна приналежність, за переконанням влади, означала радикальну неблагонадійність. Усі заходи російської адміністрації позбавили польське дворянство, яке володіло необхідним майном та мало відповідну освіту, права брати участь у державно-громадському житті губернії.

У 1871 р. була введена нова судова інституція — мировий суд, обрання складу якого було

⁴ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России... — С. 40.

⁵ Лелива. Указ. соч. — С. 39; Середонин С.М. Указ. соч. — С. 159.

⁶ Аксаков И.С. Указ. соч. — С. 186.

⁷ Миллер А.И. Указ. соч. — С. 143.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДІАУК). — Ф. 442. — Оп. 635. — Спр. 569. — Арк. 1.

⁹ Полное Собрание Законов Российской империи (далее — ПСЗ РИ), 2 собрание. — СПб., 1871. — Т. 42: 1867. — № 44110.

¹⁰ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України... — С. 45.

¹¹ ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1866. — Т. 38: 1863. — № 39935.

¹² Там же. — СПб., 1866. — Т. 39: 1863. — № 40656.

¹³ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 45. — Спр. 570. — Арк. 68.

¹⁴ Там само. — Арк. 68 зв.

¹⁵ Западные окраины Российской империи... — С. 211.

обмеженим. Суддів призначав уряд, поляки не могли обіймати цю посаду. У губерніях ще не були запроваджені земства, оскільки влада не могла допустити, щоб місцеві дворяни отримали певні земські повноваження і функції¹⁶.

З приходом нового імператора Олександра III становище дворянства не змінилося. Обмеження польських землеволодінь залишалось одним із методів інтеграції краю до складу Імперії¹⁷. Попри заходи, спрямовані на збільшення російського землеволодіння, у правобережних губерніях станом на 1890 р. польське землеволодіння збільшилося кількісно. Зокрема, в Подільській губернії воно становило 1257, або 37,12 %, найбільше було на Волині, а найменше — на Київщині¹⁸. Уряд наприкінці XIX ст. так само намагався шляхом обмеження польських землеволодінь ще й повністю витіснити поляків із владних інституцій південно-західних губерній. Актуальним залишалось зростання кількості російських чиновників на державних посадах¹⁹.

У 1890 р. губернатори Південно-Західного краю отримали секретне розпорядження про недопущення на державну службу осіб неросійського походження²⁰. Проте росіян, які бажали б обійняти вакантні посади в місцевій російській адміністрації та в корпоративних організаціях, було недостатньо через низький рівень матеріальної зацікавленості. Це був вагомий прорахунок самодержавства в політиці усунення поляків від посад у західних губерніях. Тому в 1890 р. вийшло «Положення про особливі переваги цивільної служби у віддалених губерніях, а також у губерніях західних та Царства Польського». Згідно із цим розпорядженням, російські чиновники отримували вище жалування, а також землі й маєтки на пільгових умовах, додаткову матеріальну допомогу й привілеї, їм присвоювали чини, а витрати на переселення й утримання забезпечувала держава²¹.

Майже 10 років російські чиновники та службовці користувалися наданими їм вигідними перевагами. Але, на думку київського генерал-губернатора Ф. Трепова, на початку XX ст. ці привілеї втратили свою ефективність. Місцевих дворян російського походження для заміщення посад було достатньо, тому додаток до жалування можна було залишати тільки для

¹⁶ Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Різниченко // Київська старовина. — 1999. — № 4. — С. 143.

¹⁷ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — С. 322.

¹⁸ Бовуа Д. Назв. праця. — С. 61–62.

¹⁹ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 523. — Спр. 164. — 9 арк.

²⁰ Там само. — Оп. 528. — Спр. 318. — Арк. 1.

²¹ Архипова Т.Г. История государственной службы в России XVIII–XIX века / Архипова Т.Г., Румянцева М.Ф., Сенин А.С. — М., 1999. — С. 121.

новопризначених чиновників²². У 1911 р. вийшов указ «Про перегляд переваг по службі у віддалених місцевостях та у західних губерніях і Царстві Польському».

На межі XIX–XX ст. у Російській імперії становище привілейованого стану відчутно покращилось, оскільки політика Миколи II зосереджувалась на одному з «головних завдань державного життя» — відродженні дворянства²³. Правобережне дворянство відчуло послаблення в репресивних діях уряду й налагодження співпраці влади зі знаттю. Так, у 1895 р. вийшов указ про відміну обов'язкового продажу ще не проданих маєтків учасників Січневого повстання 1863 р., а також у 1897 р. — про відміну введеного у 1863 р. відсоткового збору з нерухомих маєтків дворян польського походження в 9 західних губерніях²⁴.

Генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков одним із перших представників самодержавної влади в південно-західному регіоні порушив питання щодо відновлення дворянських зібрань та виборів²⁵. У наступному звіті він наголосив на своїй ідеї попри поширення судової реформи в регіоні²⁶. Заборона діяльності дворянських зібрань призвела до проблеми призначення державних чиновників. Однак це вирішувалося таким чином: перевага надавалась особам непольського походження, кандидатури яких схвалювались Міністерством внутрішніх справ, а вже потім на рівні губернії здійснювались призначення посадовців і чиновників²⁷.

Унаслідок таких нововведень із боку російської влади у Південно-Західному краї посилилась роль губернських, повітових предводителів дворянства, а також дворянських опік. Губернський предводитель дворянства був офіційно визнаною персоною після губернатора. Він відігравав знакову роль у становій організації дворянства й у адміністративному управлінні також. Тобто у результаті відміни дворянських зібрань предводителі ставали посередником між адміністрацією та місцевим дворянством, а депутатські зібрання надіялись повноваженнями вирішувати будь-які дворянські питання²⁸. Губернські предводители дворянства були учасниками різних державних комісій та комітетів у губернії: губернське присутствіє в селянських справах (комітет із поліпшення побуту селян,

²² ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 639. — Спр. 767. — Арк. 1–2.

²³ Соловьев Ю.Б. Указ. соч. — С. 252.

²⁴ Вуич Н.И. Указ. соч. — С. 29.

²⁵ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 50. — Спр. 379. — 22 арк.

²⁶ Там само. — Оп. 51. — Спр. 385. — Арк. 10–17.

²⁷ ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1865. — Т. 37: 1862. — № 37992.

²⁸ Корелин А.П. Институт предводителей дворянства. — С. 32–36.

комісії взаємовигідного розмежування земель), губернське присутствіє у військовій повинності (рекрутський комітет), губернські оціночні комісії. Функції предводителів дворянства стали досить широкими, оскільки разом зі звичною опікою над навчальними закладами вони мали членство в засіданнях губернських присутствій із селянських, земських, міських справ²⁹. У 1866 р. і надалі посада губернського предводителя дворянства стала призначуваною. Причому призначалися на цю престижну, як на той час, посаду виключно дворяни російські, які до того ж іще й заохочувались — губернські та повітові предводителі дворянства отримували статус державних чиновників з усіма перевагами державної служби³⁰. Крім цього, предводителі дворянства західних губерній отримували жалування³¹.

У пореформений період розширилися повноваження і повітового предводителя, який ставав не лише представником дворянства, а й органом державної влади, виконуючи адміністративні розпорядження. Ця станова посада на рівні повіту передбачала представництво практично в усіх повітових комісіях як голови чи щонайменше її учасника: у повітових з'їздах мирових посередників, повітових присутствіях із селянських питань, військової повинності, на чолі дворянських опік, училищних рад³². Із 1867 р. повітові предводителі дворянства призначалися також із числа російських дворян, хоча бажаючих було досить мало. Причини небажання займати таку посаду цілком зрозумілі — відсутність матеріального заохочення до цієї посади і важливість справ у власних маєтках. На кінець XIX ст. актуальною проблемою привілейованого стану стало відновлення своєрідного престижу дворянської служби на фоні проблеми стимулювання дворян до участі в корпоративному житті дворянства, навіть у вигляді штрафних санкцій до тих, хто відмовлявся³³.

Київський генерал-губернатор О. Безак наполіг на тому, щоб посади повітових предводителів дворянства поєднували мирові посередники, оскільки недопустимо призначати поляків на цю посаду, навіть при гострій потребі у російських дворянах. У південно-західних губерніях головам мирових з'їздів, мировим посередникам, засідателям дворянських опік часто доводилось виконувати обов'язки повітових предводителів дворянства³⁴. До того ж із 1911 р. — часу запровадження земств у правобережних губерніях — із дозволу міністра внутрішніх справ повітовий

предводитель одночасно перебував на посаді голови земської установи свого повіту³⁵.

На початку XX ст. проблема призначення на посади виключно російських дворян була практично вирішена, хоча їх все одно було не достатньо на посадах предводителів³⁶. Дворянам польського походження дозволялось обіймати посади повітових предводителів у разі доведення своєї безсумнівної благонадійності, але це могла бути лише одна особа на губернію³⁷. У звіті генерал-губернатора Ф. Трепова за 1909–1910 рр. зазначено, що на посади повітових предводителів дворянства часто влада призначала просто заможних дворян, не дивлячись на їх морально-професійні якості, а виходячи із витрат повітових предводителів, а також із того, що обов'язки виконувались на громадських засадах³⁸.

Заохочувальним стимулом обіймати посаду повітового предводителя для місцевого російського дворянства могло стати надання їм таких же чинів, як у предводителів великоросійських губерній, вважав київський генерал-губернатор О. Ігнат'єв. Подільський губернський предводитель М. Балашов також звернув увагу на необхідність реформувати станові установи щодо підвищення класів чиновників, які мають нижчі класи та чини. Він аргументував це тим, що від схвалення у 1835 р. штатів дворянського депутатського зібрання, канцелярій губернського та повітових предводителів дворянства й дворянських опік реформування в цій галузі не проводилось³⁹. Проте клас посади правобережних повітових предводителів дворянства не було підвищено до виходу указу 1902 р., за яким класи дворянських посад підвищувалися: предводителі — V, депутати дворянського депутатського зібрання — VI, секретарі — VII клас відповідно⁴⁰. Але ці заходи не збільшили кількості бажаючих обіймати станові посади⁴¹.

Повітові предводителі дворянства мали досить багато посадових обов'язків. Це призводило до того, що вони не встигали виконувати покладені на них доручення. У 1902 р. Особлива рада зі справ дворянства дала дозвіл на введення посади помічника повітового предводителя дворянства⁴². Але на південно-західні губернії таке розпорядження

³⁵ Там само. — Спр. 307. — Арк. 41.

³⁶ Там само. — Оп. 527. — Спр. 20. — Арк. 16.; там само. — Оп. 635. — Спр. 569. — Арк. 36.

³⁷ Там само. — Оп. 635. — Спр. 679. — Арк. 6; там само. — Оп. 707. — Спр. 42. — Арк. 45.

³⁸ Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. 1909–1910 гг. — С. 16.

³⁹ ЦДДАУК. — Ф.442. — Оп.625. — Спр. 402. — Арк. 1–4.

⁴⁰ Там само. — Оп. 627. — Спр. 499. — Арк.4, 20.

⁴¹ Там само. — Оп. 641. — Спр. 119. — Арк.1 зв.

⁴² ПСЗ РИ, 3 собрание. — СПб., 1904. — Т. 22: 1902. — № 21641.

²⁹ Беккер С. Указ. соч. — С. 236.

³⁰ ПСЗ РИ, 2 собрание. — Т. 38: 1863. — № 40180.

³¹ Беккер С. Указ. соч. — С. 226.

³² Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях. — СПб., 1842, п.160–163.

³³ Плансон А.А. Указ. соч. — С. 18.

³⁴ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 627. — Спр. 499. — Арк. 3–5; там само. — Оп. 640. — Спр. 151. — Арк. 5–7.

не поширювалось. Однак подільські депутати домоглися у 1905 р. впровадження цієї посади. Оскільки російських дворян у Подільській губернії числилось небагато, то місцеві дворяни польського походження змогли вже в наступному році стати помічниками окремих повітових предводителів дворянства⁴³.

Заборона губернських дворянських зібрань підвищила роль не менш важливої станової інституції — депутатського зібрання, яке відповідно також зазнало певних трансформацій у процедурі проведення, у своєму складі та повноваженнях. Основним видом діяльності депутатського зібрання залишався розгляд документів про дворянське походження і привілейованість родів. Але відтепер першочерговою державною функцією цього органу ставало обговорення пропозицій від уряду. Із 1865 р. депутати збиралися в губернському місті лише у разі накопичення невідкладних справ. Учасниками розгляду цих справ ставали разом із губернським предводителем дворянства й депутатами від повітів ще й усі повітові предводителі дворянства. Таке ситуаційне розширення повноважень депутатських зібрань закріплювалось указом від 10 червня 1902 р. «Про вдосконалення дворянських установ та перегляд законоположень про ці установи»⁴⁴. Тобто депутатське зібрання отримало статус окремої дворянської інституції, яка була підзвітною виключно сенату. Цьому закону підлягали усі західні губернії⁴⁵.

Можна вважати тенденцією проблему комплектації складу губернських депутатських зібрань. Небажання обіймати посади депутатів зібрання було зумовлене відсутністю жалування на цій посаді, обов'язки якої повинні виконуватися на громадських засадах. Ніякі попередження і зауваження з боку вищої влади не змінювали ситуації із укомплектуванням депутатського зібрання. Депутати ігнорували засідання, не з'являючись там зовсім. Навіть спроба привабити російських дворян жалуванням у розмірі окладу засідателя повітових судів не дала бажаних результатів. Відповідно до запиту Міністерства внутрішніх справ у 1893 р. виявилось, що в Київській, Подільській та Волинській губерніях посади повітових предводителів дворянства і депутатів зібрання залишалися вакантними⁴⁶. Право участі у депутатських зібраннях отримали повітові предводителі дворянства, що зробило проблему

комплектації складу депутатських зібрань менш гострою тільки на початку ХХ ст.⁴⁷

Важливою умовою повноцінного функціонування депутатських зібрань стало їх фінансове забезпечення⁴⁸. Наданих коштів було недостатньо для утримання канцелярій предводителів і депутатського зібрання, опалення дому зібрань, виплат жалувань. З такими скаргами предводителі губерній Південно-Західного краю часто зверталися до генерал-губернатора, оскільки виплата грошей на вказані вище потреби дуже часто затримувалася. Подільський і волинський предводителі дворянства пояснювали причини ухиляння дворян від посад та обов'язків невчасною виплатою і без того мізерного жалування при відсутності інших джерел прибутку не таких заможних дворян, як це було у першій половині ХІХ ст., коли участь у станово-корпоративних організаціях стала прерогативою найперше багатих землевласників, представників магнатських династій⁴⁹. Прохання повітових предводителів, зокрема Подільської губернії, у 1872 р. про збільшення утримання їхніх канцелярій отримували відмови Міністерства внутрішніх справ⁵⁰.

Проблема утримання канцелярій депутатських зібрань, предводителів та жалування службовцям не була остаточно вирішена навіть після введення у січні 1896 р. додаткового обов'язкового податку для місцевих дворян⁵¹. Тому губернські предводителі постійно зверталися до Міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити збільшення витрат дворянам на власні господарчі потреби⁵².

Оскільки від 1867 р. кошти дворянства не були вже у розпорядженні губернського предводителя, то вони зберігалися в губернській казенній палаті. Статут про земські повинності не дозволяв предводителю дворянства і депутатському зібранню витратити кошти на власний розсуд⁵³. Витрати на потреби станових інституцій реєструвало депутатське зібрання, яке подавало і регулярні звіти про використання дворянських сум. Депутати мали право поповнювати дворянську касу за рахунок благодійних внесків, плати за свідоцтва про дворянство і укладання родовідної книги, відсотків від зберігання цінних паперів на рахунок зібрання. Зберігалися ці грошові надходження у казначействі. Тобто, наприкінці ХІХ ст.

⁴⁷ Дворянский календарь на 1899 г. — СПб., 1899. — 103 с. — С. 88; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / [Сост. В.В. Филимонов]. — Каменец-Подольский, 1911. — С. 25.

⁴⁸ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 45. — Спр. 45. — Арк. 37.

⁴⁹ Там само. — Оп. 48. — Спр. 257. — Арк. 1–2.

⁵⁰ Там само. — Оп. 51. — Спр. 64. — Арк. 1–3.

⁵¹ Бовуа Д. Назв. праця. — С. 71.

⁵² ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 657. — Спр. 13. — Арк. 2, 13.

⁵³ Там само. — Оп. 657. — Спр. 13. — Арк. 8, 13.

⁴³ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 635. — Спр. 251. — Арк. 4–6.

⁴⁴ ПСЗ РИ, 3 собрание. — Т. 22: 1902. — № 21641.

⁴⁵ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 633. — Спр. 54. — Арк. 4, 20.

⁴⁶ Там само. — Оп. 623. — Спр. 94. — Арк. 6.

рух дворянських коштів повністю контролювався державою.

Дворянські зібрання постійно шукали джерела розширення своїх прибутків, а тому в 1883 р. вони отримали право володіння занедбаними або покинутими («выморочными») маєтками і капіталами, які за законом раніше відходили до казни. У 1902 р. уряд дозволив дворянам південно-західних губерній заповідати свої маєтки становій корпорації, а прибутки від оренди таких маєтків надходили вже до дворянської каси⁵⁴.

Однією із важливих дворянських інституцій, які безперервно функціювали впродовж ХІХ — на початку ХХ ст., залишалася дворянська опіка. Соціальні трансформації цього періоду практично ніяк не вплинули на напрями діяльності повітових дворянських опік, але кількість останніх на початку ХХ ст. все ж скоротилась з причини їхньої незадовільної роботи. Політичні умови для відновлення і тим більше для повноцінного функціонування дворянських зібрань у тому числі не були сприятливими⁵⁵.

На межі століть уряд поступово почав скасовувати попередні заборони та обмеження щодо правобережного дворянства. Серйозним кроком став указ від 1 травня 1905 р. про відновлення діяльності дворянських зібрань — головної станової корпоративної інституції місцевої знаті⁵⁶. Стосовно дворян польського походження, то певні обмеження щодо них були чинними аж до краху самодержавної влади⁵⁷. Історик А. Корелін зазначив, що між дворянством російським і польським не було єдності до початку ХХ ст. Причиною цього він вважав саме обмеження прав дворян польського походження у дворянських зібраннях⁵⁸.

Конфронтацію між дворянством і самодержавством мала б замінити співпраця. Але в силу обставин, що склалися впродовж 1863–1917 рр., бажаного не сталося. Навпаки, самодержавна влада змусила повітові та губернські станові інституції спершу вирішувати справи державні, а вже потім станові дворянські. Більшість посад

стали призначуваними, перевага надавалась дворянам російського походження. Це мало гарантувати забезпечення імперських інтересів у регіоні. Процес протистояння влади і польської шляхти, яка все ще володіла більшістю земель у регіоні, передував запровадженню виборних земств, які формувалися не на становій (хоча були винятки), а на етнічній основі. Суттєвих трансформацій не зазнали лише дворянські опіки, кількість яких лише скоротилась. До кінця 1917 р. під контролем держави функціювали губернські та повітові предводителі дворянства як представники державної і станової влади в регіоні, дворянські опіки. Дворянські депутатські зібрання попри дозвіл 1905 р. поновити діяльність так і не продовжили свого функціонування у південно-західних губерніях та не відновилися через втрату перш за все інтересу дворян-поляків до станової діяльності. Дворянське зібрання в процесі постійних змін у суспільстві просто втрачало свою консолідуючу роль із двох основних причин: дворян не влаштовувала, по-перше, повна залежність дворянських зібрань від вказівок влади, по-друге, пасивність і без того малочисельної групи дворян російського походження в регіоні. Ці фактори унеможливлювали відновлення функціонування головної корпоративної інституції дворянства.

Отже, після Січневого повстання урядова політика посилилась у бік активізації інтеграційних процесів південно-західних губерній. Із відміною кріпацтва розпочався поступовий процес нівеляції станових відмінностей, а дискримінація дворян польського походження призвела до обмеження дворянських корпоративних прав взагалі, зменшивши роль саме дворянських депутатських зібрань. Репресивні заходи самодержавства щодо причетних до польського повстання поглибили й без того гостру проблему заповнення адміністративних посад у регіоні. Таким чином, у силу історичних обставин, що склалися на початку ХХ ст., дворянство як суспільна ланка трансформувалось, оскільки змінилась влада та її пріоритети, механізми управління. Хоча до часу падіння династії Романових на Київщині, Волині та Поділлі функціювали такі станові інституції самоврядування, як губернський та повітові предводителі дворянства, дворянське зібрання та повітові дворянські опіки, але вони повністю контролювалися державою. Усі дворянські привілеї, в тому числі право корпоративної діяльності, були скасовані маніфестом 1917 р.

⁵⁴ ПСЗ РИ, 3 собрание. — СПб., 1886. — Т. 3: 1886. — № 1546.

⁵⁵ Корелін А.П. Дворянство в пореформенной Росии... — С. 134.

⁵⁶ ПСЗ РИ, 3 собрание. — СПб., 1908. — Т. 25: 1905. — № 26163.

⁵⁷ Дякин В.С. Указ. соч. — С. 263.

⁵⁸ Корелін А.П. Дворянство в пореформенной Росии... — С. 47.

ДЖЕРЕЛА

1. Аксаков И.С. Польский вопрос и западнорусское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. [Текст] / И.С. Аксаков // Сочинения. — СПб., 1900. — Т. 3. — 570 с.
2. Архипова Т.Г. История государственной службы в России XVIII–XIX века [Текст] / Т.Г. Архипова, М.Ф. Румянцева, А.С. Сенин. — М. : РГУ, 1999. — 230 с.
3. Беккер С. Миф о русском дворянстве / С. Беккер. — М. : Новое литературное обозрение, 2004. — 344 с.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: поляки в соцієтнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К. : Критика, 1998. — 336 с.
5. Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. 1909–1910 гг. — Б.м., б.д. — 24 с.
6. Вуич Н.И. К столетию Комитета министров 1802–1902 / Н.И. Вуич. — СПб., 1902. — 127 с.
7. Дворянский календарь на 1899 г. — СПб., 1899. — 103 с.
8. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX в.) / В.С. Дякин. — СПб. : ЛИСС, 1998. — 263 с.
9. Западные окраины Российской империи / науч. ред.: М. Долбилов, А. Миллер. — М. : Новое литературное обозрение, 2006. — 608 с.
10. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. — М. : Наука, 1979. — 304 с.
11. Корелин А.П. Институт предводителей дворянства / А.П. Корелин // История СССР. — 1978. — № 3. — С. 32–36; Корелин А.П. Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.) / А.П. Корелин // История СССР. — 1971. — № 5. — С. 56–81.
12. Лелива. Русско-польские отношения. Очерк / Лелива. — Лейпциг, 1895.
13. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая пол. XIX в.) / А.И. Миллер. — СПб. : Алетейя, 2000. — 260 с.
14. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В.В. Филимонов. — Каменец-Подольский, 1911. — 296 с.
15. Плансон А.А. О дворянстве в России / А.А. Плансон. — СПб., 1893. — 103 с.
16. Полное Собрание Законов Российской империи (далее — ПСЗ РИ), 2 собрание. — СПб., 1865. — Т. 37: 1862. — № 37992.
17. ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1866. — Т. 38: 1863. — № 39935; № 40180
18. ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1866. — Т. 39: 1863. — № 40656.
19. ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1871. — Т. 42: 1867. — № 44110.
20. ПСЗ РИ, 3 собрание. — СПб., 1886. — Т. 3: 1886. — № 1546.
21. Там само. — СПб., 1904. — Т. 22: 1902. — № 21641.
22. Там само. — СПб., 1908. — Т. 25: 1905. — № 26163.
23. Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Різниченко // Київська старовина. — 1999. — № 4. — С. 143.
24. Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях. — СПб., 1842, п. 160–163.
25. Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С.М. Середонин. — СПб., 1902. — Т. 3, ч. 1. — 358 с.
26. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю.Б. Соловьев. — Л. : Наука, 1981. — 256 с.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДІАУК України). — Ф. 442. — Оп. 45. — Спр. 45. — 110 арк.
28. ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 45. — Спр. 570. — Арк. 68 зв.; оп. 48. — Спр. 257. — 36 арк.; оп. 50. — Спр. 379. — 22 арк.; оп. 51. — Спр. 64. — 3 арк.; оп. 51. — Спр. 385. — 17 арк.; оп. 523. — Спр. 164. — 9 арк.; оп. 527. — Спр. 20. — 24 арк.; оп. 528. — Спр. 318. — 13 арк.; оп. 623. — Спр. 94. — 7 арк.; оп. 625. — Спр. 402. — 4 арк.; оп. 627. — Спр. 499. — 86 арк.; оп. 633. — Спр. 54. — 20 арк.; оп. 635. — Спр. 251. — 9 арк.; оп. 635. — Спр. 569. — 52 арк.; оп. 635. — Спр. 679. — 16 арк.; оп. 639. — Спр. 767. — 8 арк.; оп. 640. — Спр. 151. — 37 арк.; оп. 640. — Спр. 307. — 106 арк.; оп. 641. — Спр. 119. — 18 арк.; оп. 657. — Спр. 13. — 15 арк.; оп. 707. — Спр. 42. — 148 арк.
29. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. Шандра. — К., 1998. — 75 с.
30. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. / В. Шандра. — К., 2005. — 427 с.

REFERENCES

1. Aksakov I.S. *Polskii vopros i zapadno-russkoe delo. Yevreiskii vopros. 1860–1886.* [Tekst] / I.S. Aksakov // *Sochineniia.* — SPb., 1900. — T. 3. — 570 s.
2. Arkhipova T.G. *Istoriia gosudarstvennoi sluzhby v Rossii XVIII — XIX veka* / T.G. Arkhipova, M.F. Rumiantseva, A.S. Senin. — M. : RGGU, 1999. — 230 s.
3. Bekker S. *Mif o russkom dvorianstve: Dvorianstvo i privilegii poslednego perioda imperatorskoi Rossii* / S. Bekker. — M. : *Novoie literaturnoie obozreniie*, 2004. — 344 s.
4. Bovua D. *Bytva za zemlyu v Ukraini 1863–1914 rr.: poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh* / D. Bovua. — K. : Krytyka, 1998. — 336 s.
5. *Vsepoddaneishii otchet kievskogo, podolskogo i volynskogo general-gubernatora. 1909–1910gg.* — B.m., b.d. — 24 s.
6. Vuich N.I. *K stoletiiu Komiteta ministrov 1802–1902* / N.I. Vuich. — SPb., 1902. — 127 s.
7. *Dvorianskii kalendar na 1899 g.* — SPb., 1899. — 103 s.
8. Diakin V.S. *Natsionalnyi vopros vo vnutrennei politike tsarizma (XIX — nachalo XX v.)* / V.S. Diakin. — SPb. : LISS, 1998. — 263 s.
9. *Zapadnyie okrainy Rossiiskoi imperii / nauchn. red.: M. Dolbilov, A. Miller.* — M. : *Novoie literaturnoie obozreniie*, 2006. — 608 s.
10. Korelin A.P. *Dvorianstvo v poreformennoi Rossii. 1861–1904 gg. Sostav, chislennost, korporativnaia organizatsiia* / A.P. Korelin. — M. : Nauka, 1979. — 304 s.
11. Korelin A.P. *Institut predvoditelei dvorianstva* / A.P. Korelin // *Istoriia SSSR.* — 1978. — № 3. — S. 32–36.
12. Leliva. *Russko-polskiiie otnosheniia. Ocherk* / Leliva. — Leiptsig, 1895.
13. Miller A.I. *«Ukrainskii vopros» v politike vlastei i russkom obschestvennom mnenii (vtoraia polovina XIX v.)* / A.I. Miller. — SPb. : Aletea, 2000. — 260 s.
14. *Pamiatnaia knizhka Podolskoi gubernii na 1911 god* / Sost. V.V. Filimonov. — Kamenets-Podolskii, 1911. — 296 s.
15. Planson A.A. *O dvorianstve v Rossii* / A.A. Planson. — SPb., 1893. — 103 s.
16. *Polnoie Sobraniie Zakonov Rossiiskoi imperii (dalI — PSZ RI), 2 sobraniie.* — SPb., 1865. — T. 37: 1862. — № 37992.
17. *PSZ RI, 2 sobraniie.* — SPb., 1866. — T. 38: 1863. — № 39935; № 40180.
18. *PSZ RI, 2 sobraniie.* — SPb., 1866. — T. 39: 1863. — № 40656.
19. *PSZ RI, 2 sobraniie.* — SPb., 1871. — T. 42: 1867. — № 44110.
20. *PSZ RI, 3 sobraniie.* — SPb., 1886. — T. 3: 1886. — № 1546.
21. *PSZ RI, 3 sobraniie.* — SPb., 1904. — T. 22: 1902. — № 21641.
22. *PSZ RI, 3 sobraniie.* — SPb., 1908. — T. 25: 1905. — № 26163.
23. Riznychenko S. *Zaprovadzheniia zemstv na Pravoberezhnii Ukraini* / S. Riznychenko // *Kyivska starovyna.* — 1999. — № 4. — S. 143.
24. *Svod zakonov Rossiiskoi imperiii povelieniim. Zakony o sostoianiiakh.* — SPb., 1842. — S. 160–163.
25. Seredonin S.M. *Istoricheskii obzor deiatelnosti Komiteta Ministrov* / S.M. Seredonin. — SPb., 1902. — T. 3, ch. 1. — 358 s.
26. Soloviev Yu.B. *Samoderzhavie i dvorianstvo v 1902–1907 gg.* / Yu.B. Soloviev. — L. : Nauka, 1981. — 256 s.
27. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv (dali — TsDIAUK).* — F. 442. — Op. 45. — Spr. 45. — 110 ark.
28. *TsDIAUK.* — F. 442. — Op. 45. — Spr. 570. — ark. 68 zv.; Op. 48. — Spr. 257. — 36 ark.; Op. 50. — Spr. 379. — 22 ark.; Op. 51. — Spr. 64. — 3 ark.; Op. 51. — Spr. 385. — 7 ark.; Op. 523. — Spr. 164. — 9 ark.; Op. 527. — Spr. 20. — 24 ark.; Op. 528. — Spr. 318. — 13 ark.; Op. 623. — Spr. 94. — 7 ark.; Op. 625. — Spr. 402. — 4 ark.; Op. 627. — Spr. 499. — 86 ark.; Op. 633. — Spr. 54. — 20 ark.; Op. 635. — Spr. 251. — 9 ark.; Op. 635. — Spr. 569. — 52 ark.; Op. 635. — Spr. 679. — 16 ark.; Op. 639. — Spr. 767. — 8 ark.; Op. 640. — Spr. 151. — 37 ark.; Op. 640. — Spr. 307. — 106 ark.; Op. 641. — Spr. 119. — 18 ark.; Op. 657. — Spr. 13. — 15 ark.; Op. 707. — Spr. 42. — 148 ark.
29. Shandra V. *Administratyvni ustanovy Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XIX — pochatku XX st. v rosiyskomu zakonodavstvi: dzhereloznavchyi analitychnyi ohliad* / V. Shandra. — K., 1998. — 75 s.
30. Shandra V. *Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX — pochatok XX st.* / V. Shandra. — K., 2005. — 427 s.

Ольга Барвинок

**ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СОСЛОВНЫХ ИНСТИТУТОВ ДВОРЯНСТВА
ЮГО-ЗАПАДНЫХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX в.**

В статье рассмотрен вопрос функционирования сословных институтов дворянства Юго-Западного края после Январского восстания 1863–1864 гг. Политико-правовая реальность Российской империи на рубеже XIX — нач. XX вв. привела к тому, что сословные привилегии местной шляхты / дворянства оказались в неоднозначном положении. Дворянство было вынуждено учитывать новые порядки самодержавной власти, но при этом статус дворянской опеки оставался неизменным.

Ключевые слова: Российская империя, юго-западные губернии, шляхта, дворянство, дворянские выборы, предводители дворянства, дворянские опеки.

Olga Barvinok

**FUNCTIONING OF NOBILITY CLASS INSTITUTIONS IN SOUTH-WEST PROVINCES
OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE 19TH — EARLY 20TH CENTURY**

The aim of the article is to highlight the problem of functioning of the nobility class institutions of South-West region after the banning of the iractivities as a resul to the Polish January Uprising in 1863–1864. Political and legal reality of the Russian Empire in the late 19th — early 20th century endangered the class privileges of the entire limitation or even cancelling. In such circumstances, the representatives of the privileged class, and especially the local Polish minority, had to adapt to the new order of autocratic power. The procedure for the elections, which were traditional event in the region, was limited by the partial appointment of some officials mainly from among the Russian nobility. The positions of the provincial and district leaders were not canceled, but rather included the expansion of their functions and responsibilities. For example, the position of the district leader included the obligations of mediator and provincial leader became not only a trustee of educational institutions. The nobility was included to committees working on different issues of local and national importance. The quite acute was the promotion and payment of the grants to officials, the rules of nobility funds activity. It was remained unchanged until 1917, and in certain regions until 1919, the status and activities of nobility tutelage, which competence was determined by care for abandoned and neglected estates of privileged class representatives of the Russia Empire society.

So, because of the historical circumstances, which took place in the early 20th century, the nobility as a social link transformed since the government and its priorities and, of course, management mechanisms had changed. Although until the fall of the Romanov dynasty in south-western provinces such class institutions as provincial governments and district leader of nobility, deputy county assembly and nobility tutelage had been functioning, but they were completely controlled by the state. All noble privileges, including the right of corporate activities were canceled by manifesto of 1917. The confrontation between the nobility and autocracy would replace by cooperation. But because of circumstances during 1863–1917s the preferable situation had not happened. Instead, autocratic government made the county and provincial institutions firstly work with the state affairs, and then — noble class. Most of the positions were appointed, the preference was given to the nobles of Russian origin. The aim was to ensure the imperial interests in the region. The process of confrontation between the authorities and the Polish nobility, which owned the majority of lands in the region, was prior to the introduction of the South-West provinces of elected Zemstvo, which were formed not on class, but on ethnic basis.

Key words: Russian Empire, South-West province, nobility, aristocracy, nobility elections, nobility leaders, nobility tutelage.

Дата надходження статті до редакції: 10 червня 2016 р.